

Rahym Esenow

Türkmenistanyň halk ýazyjysy

JÜNEÝIT HAN;

TÜRKMEN GOZGALAŇÇYLARYNYŇ SERDARY

Her bir Türkmen, aýratynam, ýaşynyň soňunda, öz nesibesiniň ata-babalarynyň jaýlanan topragyna çekmegini arzuwlaýar. Ol dünýäden ötmazinden oň depesinde öz ýurdunyň asmanyňy görse, mähriban oýagynyň tüssesiniň ysny alsa, razy bolup gidýär. Eger ykbalyň oýny türkmeni keseki topraga düşürse, bu küýseg hasam arzyly bolýar, onuň amala aşmagy üçin ol dünýä malyndan geçmäge taýýar. Jüneyit hanyň başyndan hem şeýle kysmat inipdi. Gürrüň berişlerine görä, ol ölüm ýassyganda ýatyrka, ogullaryna şeýle wesýet edipdir:

—Meni dogduk obamyzyň ýanyndaky keramatly Ysmamyt atanyň jaýlanan gonamçylygynda ýerläň. Munuň ýeňil düşmejegini bilýän ... Ýöne munuň üçin meniň jesedimiň agramyna barabar gyzyl bermeli bolsa-da, gysganmaň, beriň... Bolşewikler meni ene topragymyza jaýlamaga rugsat berseler bolýar. Razylaşmasalar. Meniň jesedimi Amyderýa atyp goýberiň... Hatda meniň bedenimi ýuwan suw dogduk kenarlarymyza çaykansa-da razy bolaryn, o dünýäde rahat ýataryn.

Hala patyşa hökümeti bolsun ýa- da bolşewizm bolsun, olaryň kolonial syýasatyna garşy Jüneyit han ýaly göreşen başga bir görnükli şahsyýeti agzamak ýeňil däldir. Häzir bu güne çenli sowet döwrüniň resmi ylmy ol barada köpsanly işleri ýazmak bilen, ony ganhor, jellat, iňlis imperializminiň dikmesi, öz halkynyň, ganyň duşmany ganyň duşmany hasaplap geldi, bularyň bary halkyň han baradaky pikirine çapraz gelýärdi. Totalitarizm ýyllarynda kemala gelen sowet taryh ýazgysy oňa synpy taglymatyň nukdaý nazaryndan garaýardy, onuň patyşa samoderžawiýesine/gudratyna, ors kolonizatorlaryna garşy eden erjel çykyşlaryny progressiw hasaplasa-da, Sowet häkimiýetine garşy göreşini jenaýatçylykly hereketi saýýardy. Hut şol resmi propoganda hem halkyň iňlis interwentlerine we ors ak gwardyýaçylaryna garşy alyp

baran göreşine watançylyk, partizançylyk hereketi hökmünde baha berýärdi, haçanda şol halk Sowetleri, bolşewikleri diňe keseden gelen basybalyjylar hasaplap, olara garşy baş galdyranlarynda bolsa, muny «basmaçylyk», «banditçilik» diýip, häsiýetlendirýärdi. Ýogsam, gözlüklü ideologiýadan azat bolan **Eziz han, Hojaguly han, Jüneýit** han we Milli garşylyk görkezşiň beýleki liderleri üçin ak orsmy, gyzył orsmy ýa-da deňziň aňyrsyndan ýurt aşyp gelen iňlismi tapawudy ýokdy. Olaryň hemmesi gelmişeklerdi, başga maksatly adamlardy, basybalyjylardy, niýet-pälleri düzüw dälidi. Jüneýit han halkyň erkini aňladyp, gozgalaňçylaryň hereketine ýolbaşçylyk edýär. Şol hereket bolsa ors kolonizatorlaryndan, ors patyşasyndan garaşsyz bolmaga ymtylmaktan, Oktýabr rewolýusiýasyndan soň bolsa Türkmen daýhanlaryny zorluk bilen kollektiwleşmäge çekmeklige bildirilen garşylykdan gelip çykypdy. Sebäbi kollektiv hojalyga geçmek olaryň durmuşyna, milli gylyk_häsiýetine mahsus bolan köp asyrylyk döp-dessuryny we edim-galymlaryny depgileýän keseki ýaşayyş obrazyny daýhanlaryň boýnuna dakýardy. Ynsanyň tebigaty şeýle: ol ideologiýadan, maddylaşdyrylmadyk ideýalardan öz ojagyny, ene topragyny, Watanyny has gowy görýär. Jüneýit han hem şeýle adam bolupdyr, üstesine-de ol häkimlik etmegi-de halapdyr hem-de her edip, hesip edip ony ele aljak bolup dyrjaşypdyr. Sowet nesilleriniň birnäçesiniň aňynda Jüneýit han «Gara gumuň ýowuz ýyrtyjysy», awanturist, talaňçy, ganhor we iňlis jansyzy, Hywanyň ozalky hökümdary, ýeňlişini boýun alyp bilmän, «täze durmuşy» kabul etmän, ar almak dugusy bilen Sowet hökümetine garşy göreşen, ol sebäpli-de talaňçylyk etmek hem-de öldürmek üçin «basmaçy toparlary» jemlän adam hökmünde galandyr.

30-njy ýyllaryň başynda Türkmenistan GPU-sy SSSR OGPU-synyň Jünýet han baradaky sowalyna gysgaça jogap beripdir:

«Çyn ady—Muhammetgurban(Gurbanmämet bolmaly. A.G) serdar Hojy bay ogly. Milleti Türkmen, ýomut taýpasynyň orsukçy tiresinden. Rewolusiýadan ozal Hywanyň özbek ilatynyň üstüne çozuşlar geçiripdir, ol suw çeşmeleri ugrunda Türkmenleri özbeklere we täjiklere garşy eden hemişelik göreşine ýolbaşçylyk edipdir. 1917-nji ýylda Hywany basyp alypdyr, Hywa hanyny tagtyndan agdarypdyr. Täze hanyň ýaynda ilkinji wezir- ministr bolup, hakykat ýüzünde Hywa hanlygyny dolandyrypdyr. 1919-njy ýylda Hywa Halk Sowet Respublikasyna garşy gozgalaňa baştutanlyk edipdir. 1920-nji ýylyň ýanwarynda Gyzył Goşun bölümlerinden ýeňlip, guma çekilip, ol ýerden 1924-nji ýyla çenli çozuşlar edip durdy. 1924-nji ýylda Sowet hökümetine garşy söweş hereketlerini bes edendigini yglan etdi, ýöne Garagumda galdy.»

Elbetde, bu arhiw hatynda Jüneýit hanyň ähli eden işleri hakynda maglumat bermeýär. Onuň gysyk setirleriniň aňyrsynda nämeler ýatyr? 1921-nji ýylyň iýunynda Enwerpaşanyň

baştutanlygynda Gündogar Buharada 20 müň ýaragly esgeriň gatnaşmagynda ýaragly gozgalaň turdy. Şol ýylyň ahyyrynda **Hywa Halk Sowet Respublikasynyň** Merkezi ispolnitel/ijraýy komitetiniň başlygy **Ata Magsumow** tarapyndan ýoibaşçylyk edilen anti_sowet dildüwşiğiň üsti açyldy. Halk daşary işler komissary **Mollanyýaz** hem-de başga birnäçe ýokary wezipeli cogapkär işgärler onuň bilen bile hereket edipdirler. Derňew barýarka Ata Magsumow, Mollanyýaz we olaryň egindeşleri basmaçylaryň ýanyna gaçyp barypdylar.

«Dildüwüşijiler» bolşewikler bilen, olaryň Moskwa tarapyndan gönükdirilýän milli syýasaty bilen ylalaşmaýan **«Ýaş Hywaçylar»** partiýasynyň ozalky agzalarydy.

Söz ugruna aýtsak halk daşary işler komissary Mollanyýaz, ýagny, türkmenleriň maşryk taýpasynyň serdary **Mollaoraz Hojamämmedow** baryp 1920-nji ýylyň tomsunda Hywa Respublikasynyň delegasiýasynyň ýolbaşçysy hökmünde Moskwa gidýär, RSFSR bilen soýuz şertnamasyna gol çekýär, W.I. Lenin bilen duşuşýar. Taryh ylymlarynyň doktory, Horezmiň we Buharanyň taryhy boýunça bilermen K. B. Muhammetberdiýewiň aýtmagana görä, Mollaoraz Jüneýit hanyň şahsy mürzesi-kätibi bolýar hem-de tä ol 1928-nji ýylda daşary ýurda gidýänçä hana gulluk edýär. Türküstan MIK-niň (Merkezi Ijraýye Komitetiniň) 4-nji plenumynda eden dokladynda **G.S.Atabaýewiň** aýdysy ýaly «bolşewikleriň her edip, hesip edip, Hywany rewolýusiýalaşdyrmak baradaky hötjet islegi gozgalaňçylar hereketine täze tolkunlaryň gelip goşulmagyna ýardam etdi. Hywa hanlygynyň paýtagtyny basyp almak bilen, Sowetlere Jüneýit hana duşmançylykly garaýan urug serdarlary **Gulamaly, Goçmämmet** hany dagy öz taraplaryna çekmek başartdy, olaryň kömegi bilen gumda gizlenen Jüneýit handan üstün çykdylar.

Täze döredilen hökümetiň- Nezirler Sowetiniň/hökümet agzalary/ düzümine özbekler bilen bir hatarda türkmenlerde, şol sanda, Gulamaly we Goçmämmet han hem girdi, olara garşy pirimler guralyp başlanypdy. Özbek we türkmen jemagatlarynyň aýry-aýry gatlaklarynyň arasyndaky Amyderýanyň suwunyň deň paýlanylmaýandyga baradaky dawa esasynda dörän duşmançylyk wzirler Sowetine-de geçdi. Urug serdarlaryny döwlete dönüklük etmekde, hamala döwlet agdarylyşygyny taýýarlamakda we beýleki günälerde aýypladylar.

Bu pirime, änigine-şänigine ýetmän /belki-de, ýetmegem islän dälidirler, RSFSR-iň (Orsýetiň) doly ygtyýarly wekilleri Şakirow we Malýşew dagy hem ynanypdylar, soňky, çözüji söz olara degişli eken, netijede Gulamalyny we Goçmämmet hany olaryň otrýadlary bilen birlikde ýok etmek barada karara gelipdirler. Guran hilelerini üstünlikli başa bardyrmak üçin olara, hamana ýakyn wagtda Buharanyň üstüne ediljek ýoriş barada ýaşyrynlyk bilen "habar" beripdirler we ähli nökerleri bilen Hywa gelmeklerini teklip edipdirler.

«Goçmämmet han we Gulamaly hiç zat oslamazdan nökerleri bilen Hywa gelipdirler hem-de özlerine berlen jaýlarda düşläpdiler» diýlip Atabaýewiň dokladynda aýdylýar. Şol gijäniň özünde gyzyl esgerler Goçmämmediň we onuň ýigitleriniň üstüne çozup, olary

ýaragsyzlandyrypdyrlar, urut serdarynyň özüni bolsa çapypdyrlar. Gulamaly gaçypdyr. Onuň yzyndan jeza beriji otrýad iberilipdir, bu ýberilen otrýadam öňünden çykan obany ýer bilen ýegsan edipdir. Ýomutlar bu tragediýany hem-de gyzyly goşun esgerleriniň ýetip gelýändigini eşidip, her kim duran-duran ýerinden öý-öwzaryny, ähli zadyny mal-garasyny taşlap, kim ýabyly, kim düýeli, kim öküzi, kimem pyýada, oylan-uşaklaryny alyp, Türkmen oblastyna tarap söm-saýak bolup ugrapdyrlar, olar ýol-ýodasyz, suwsuz ýerden muňňlerçe çakyrym geçip, **Kaspi deňziniň kenarlaryna çykypdyrlar we özlerini Eýrana atypdyrlar.** Atabaýew oz pikirini jemläp, häkimiýetiň başynda duranlaryň hemmesini, aýratgnda harbylary, «sowatsyzlykda, şowakörlükde ýerli ýagdaýy, jemgyýetçilik güýçleriniň özara gatnaşygyny bilmezlikde we hasaba almagy başarmazlykda» adalatly tankytlady, onuň şonda şowinizmiň ýüze çykmalaryny, hökümet emeldarlarynyň ýerli ilata äsgermezçilikli garaýşyny, onuň döp milli aýratynlyklaryny we döp-dessurlaryny äsgermezlik etmegini göz öňünde tutan bolmagy mümkindir. Netijede Sowetler öz elleri bilen ýomutlary tozmaklyga sezewar etdiler, türkmen ilatynyň ählumumy gahar-gazabynyň joşmagyna sebäp boldular, onuň Jüneýit hanyň ýolbaşçylygandaky gozgalaňçylar hereketini köpçülikleýin goldap çykyş etmegine itergi berdiler. Gulamalynyň we Goçmämet hanyň otrýadlaryny ýok etmek bilen bolşewikler gozgalaňçylary ysgyndan gaçyrmak isläpdiler. Hakykat ýüzünde bolsa, olaryň tagallalary bilen, bu hereket täze goltgy alypdy.

Orta Aziýada halk tolgunysygynyň geriminiň giňelmeginden ynjalysyzlanan Moskwa **G.K.Oržonikidžäni** bu ýere sapara iberýär. RK/b/P MK- niň (kommunist partiýa) Syýasy býurosy 1922-nji ýylyň 18-nji maýynda Türküstandaky we Buharadaky «basmaçylyga» degişli syýasy ugruny tassyklaýar, MK-nyň syýasatyny geçirýän Orta Aziýa býurosy bolsa, syýasy hem-de ykdysady meseleler bilen birlikde «basmaçylyk kontr_rewolýusiýasyny» (ynkylaba garşy) derbi-dagan etmegi özümiň ilkinji nobatdaky wezipesi hasaplaýar. Merkeziň wekili Oržanikidze bolsa Orta Aziýanyň ýolbaşçylaryny aýgysyzlykda, gozgalaňçy feodallar we tire-taýpa serdarlary bilen gerekmejk gepleşikler geçirmekde tankytlap, "rewolýusiýanyň duşmanlaryna» ýowuz daraşylmagyny talap edýär. Emma partiýa we sowet işgärleriniň içinde, mysal üçin, Atabaýew, Sergazyýew, Törekulow ýaly «basmaçylyk» babatda ozaly bilen, syýasy eglşikleriň giň programmasyny amala aşyrmagyň zerurlygyna gol ýapan ýolbaşçylaryň topary bolupdyr. Gaýgasyz Serdarowıç soňra-da Jüneýit hana bolan garaýşyny gizlemändir. Ol döwletiň parahatçylygyň hem-de asudalygyň hatyrasyna, Jüneýit hany, onuň bilen parahatçylykly şertnama baglaşmak bilen, onuň yzyna düşenleriň hemmesine çörekdir beýleki azyk önümlerini bermek bilen kömek edip, ekerançylyk zolagyndan olara ýer berip, öz taraplaryna çekmek baradaky teklibiniň üstünde döwnäpdir. Atabaýew öz pozisiýasyny Jüneýit hanyň belent abraýy bilen delillendiripdir, han ähli ýomut tirelerini öz yzyna düşürýär we «şonuň üçin-de, ýerli ilaty sowet gurluşyna diňe onuň üsti bilen getirip bolar" diýip hasaplapdyr.

Ýöne beýle "liberalizm"-geçirimlilik Moskwa we RK/b/P MK-niň Orta Aziýa býurosynyň, ýolbaşçylaryna ýaramaýardy, şonuň üçin-de RK/b/P MK-niň 1922-nji ýylyň 21-nji awgustyndaky direktiwasyň haýal etmän döremegine getirdi. Meniň pikirimçe, bu dokument ikiüçly has anygy, onda ikiýüzlüligiň möhüri bar, ol gozgalaňçylar hereketiniň hatarynda bolan münlerçe türkmeniň ykbalynyň çözgüdiniň pajygaly bolmagyna getiren dokumentdi. MK basmaçylygyň ýaýran etraplaryna iň ökde işgärleri ibermegi hem-de «käbir islegleriniň bize ýat bolup, olaryň daýhanlaryň dindarlygyndan gelip çykýandygyna garamazdan, milli daýhançylygyň hajatlaryny we isleglerini kanagatlandyrmaga gönükdirilen ugry tutanýerli alyp barmagy talap edýär. Gepiň gerdişine görä aýtsak, beýle «sahawatlylyk» diňe bir daýhanlaryň dini duýgularyny masgaralamany, eýsem olaryň Sowet häkimiýetinden ara açmagyna-da getirýärdi.

RK/b/P MK şol bir wagtyň özünde hem basmaçylary harby güýç bilen derbi-dagyn etmegiň ugruny aýgytly alyp barmaga borçly edýärdi, GPU organlaryny güýçlendirmegi we boýun egmedik basmaçylar hem-de olaryň ýaranlary babatda ýowuz jeza berijilik syýasatyny geçirmegi, şeýle hem partiýa işini daýandyrmagy, hususan-da, partiýa guramalarynyň hatarlarynda toparçylyga we gysarmalara garşy göreşi güýçlendirmegi talap edýärdi. Toparçylyga we gysarmalara garşy göreşi soňa goýmadylar. RK/b/P MK Atabaýewi we Törekulowy toparçylykda hem- de basmaçylyk babatda "ýumşak ugry" alyp barmakda aýyplap, eýeleýän wezipelerinden aýyrady hem-de Orta Aziýadan yzlaryna çagyrdy. Munuň özi soňra olary "halk duşmany diýip, yglan etmäge, türmä atyp, tussag edip, atmaga bahana boldy.

Entek bolsa beýle çäreler ýowuz ugruň tarapdarlarynyň başyna goýberýärdi, olar, esasan, Merkezden gelen syýasy, sowet we harby işgärlerdi.

Gozgalaňçylar hereketi bilen gurşalan etraplarda adatdan daşary administratiw we sud organlary: Gundogar Buharada diktatorçylyk komissiýa, Türküstanyň ähli welaýatlarynda adatdan daşary üçlükler, basmaçylyga garşy göreş baradaky hemişelik maslahatlar, rewolýusion tribunallar, şeýle hem aşaky Sowetleriň ýerine rewolýusion komitetler saklanylýardy, belli bolşy ýaly, olaryň ählisi-de köplenç häkimiýetden hyýanatçylykly peýdalanýardylar, diňe bir gozgalaňçylar hereketine işjeň gatnaşanlary däl, eýsem, olaryň «ýaranlaryny», has dogrusy, gozgalaň edenlere duýgudaşlyk bildirenleri-de sudsuz hem-de derňewsiz atýardylar. Türküstan frontunyň rewolýusion harby sowetiniň 1922-nji ýylyň 22- nji oktýabryndaky direktiwasynda harby operasiýalary hem-de boýun egmedik basmaçylara we olaryň ýaranlaryna garşy repressiw çäreleri mundan beýläk-de güýçlendirmek göz önünde tutulýardy, zamun almak sistemasy diňe bir kurbaşylaryň däl-de, eýsem ýönekeý pyýada basmaçylaryň hem emläklerini konfiskasiýa etmeklik girizilýrdi. Bir söz bilen aýdanyňda, bu dokument jeza çärelerini ulanmagy halaýanlaryň peýdasynady, jellatlary has höweslendirýärdi. Gozgalaňçylara garşy göreşi güýçlendirmek baradaky çäreler haýal etmän görüldi. Türküstan frontunyň

komandowaniýesi Ferganadan Horezme goşun bölümlerini geçirdi. Horezm goşunlar toparynyň rewolýusion harby soweti döredildi, oňa harby operasiýalara ýolbaşçylyk etmek tabşyryldy. Bu toparyň komanduýuşisi edilip **I. S. Kutýakow** belenildi.

Şondan bary-ýogy üç aý geçenden soň Türküstan MİK-niň 1.. - nji plenumy sowet goşunlarynyň gan döküşikli eden-etdiliklerini ýazgardy, olar gozgalaňçylara garnda parahat ýerli ilata garşy köp söweşdiler, Sowet häkimiýeti ýowuz çäreleri ulanyp, ýene-de müňlerçe-müňlerçe bigünä adamlaryň ganyyny dökdi, olaryň başyndan bela inderdi we ejir-ezýet çekdirdi Türküstan hökümetiniň baştutany G. S. Atabaýewiň dokladynyň özi nämä degmeýär? Adatdan daşary tribunalyň hökümet otrýadlarynyň we olaryň çäksiz ygtyýarlyklar berlen komandirleriniň gandöküşikli zannyýaman işlerini tassyklaýan maglumatlaryny hasaba almazlyk mümkinmi? Komandowaniýe we Orta Aziýa býurosy tarapyndan ýowuz çäreleri görmäge girişilmeği öz gezeginde garşydaş tarapy hem olara gaýtawul bermäge mejbur etdi. Has betere, bu ýagdaý Sowetleriň ruhanylary ýer paýlaryndan we syýasy hukuklaryndan mahrum etmek ugrunda kompaniýa alyp barýan wagtyna gabatlaşdy, munuň özi diňe bir ruhanylaryň, ulamalaryň däl-de eýsem, dindarlaryň köpüsini-de närazy edýärdi, Sowetleriň jezalandyryjy ugry gozgalaňçylary köşetmekden-ä geçen, gaýtam, olaryň ýowuzlaşmagyna getirdi.

Türküstanyň aýry-aýry oblastlarynda, Ferganada, Samarkantda olaryň sany ep-esli artdy. Jüneýit hanyň ýaragly otrýadlary on müňe çenli köpeldi. Onuň guma kowlup çykarlan hem-de şu wagta çenli aýratyn jnlanmadyk nökerleri ýene-de demirgazyk Garagumuň şäherleridir obalaryna we Amyderýanyň eteklerine aralaşmak bilen, bolşewiklere hem-de Sowetlere hususan-da Buharada garşy soweş ygılan etdiler.

PYNHANLYK AÝAN BOLANDA

Türkmenistan GPU-synyň kabinetlerinde gozgalaňçylara garşy Çekistleriň geçirmeli operasiýasyýalarynyň ençemesiniň üstünde kelle döwendirler. Ýöne Jüneýit hana garşy gönükdirilen primi welin aýratyn yhlaslylyk bilen taýýrlapdyrlar. Awtorlaryň üstünliki amala aşyrylmagyny gazanmak üçin, Jüneýit hanyň arkasynda duran ýakyn adamlaryň arasyna tow düşürmelidi, olar dürli tire-taýpanyň weklleridi. Çekistler olaryň arasyndaky agzalalykdan peýdalanylýp, serdary hem-de onuň iki ogluny öldürmekçidiler.

Çekistler her hili hileli göçümlerden soň, Jüneýit hanyň otrýadlaryna uly bolmadyk «söweşjiler» /boewikler/ toparlaryny ornaşdyrdylar. Olaryň birine Gökdepe obasyndan bolan **Amanly Begemçew** ýolbaşçylyk edýärdi. Ol bu towerelderde belli baýdy.

Amanly Begemçewiň öňünde şeýle wezipe goýlupdy: ol özüni sowet hökimietini ýigrenen adam hökmünde görkezip, Jüniýet hanyň ynamyna girmeldi, soňra ony özüni sag goly hasaplaýan, otrýadyň täsirli komandirleriniň biri **Durdy baý'**a garşy goýmalydy. Begemçew Durdy baýyň

hem-de başga bir urugyň serdary, **Handurdy hanyň** gozgalaňçylaryň baştutany bolmagy niýet edinýändiglerinden peýdalanyň, olaryň şöhratparazlyk duagalaryny peýnap, olary Jüneyit han hem-de onuň garyndaşlary bilen haklaşmaga yrmagy başardy. Durdy baý we Handurdy han gara niýetlerini amala aşyrmaga öz ynanýan dört ýigdini hem çekdiler, Jüneyit hany we onuň ýakynlaryny öldürmeli gününü we sagadyny belle etdiler, agşam namazyndan soň hereket etmelidi. Pynhanlyk hemişe, aýratyn-da, ol barada ikinji adam habarly bolsa, paş bolýar. Dildüwşiğe gatnaşanlaryň birisi bu barada oz doganyna aýdýar. Ol bolsa Jüneyit hana wepaly eken, eglenmän dildüşikçileriň niýetini paş edilyär. Özleriniň paş edilendiklerini bilip, Durdy baý we Handurdy han dagy gaçýar. Olaryň zyndan iberilen kowgy atyşyga giririp, boş dolanyň gelýär. Ýöne Begençew juda mekir we seresaply hereket edeni sebäpli, Jüneyit hanyň ynamyndan gaçmandyr, öňküsi ýaly otrýadda «gulluk» etmegini dowam etdiripdir, ol aýdylyşy ýaly, suwdan gury çylypdyr. Soňra Amanly baý Eýrana gaçyp gidipdir. Sebäbi çekistler bu işde öz elleriniň bardygyny gizlejek bolup, ony ýok etmek kararyna gelipdirler. Begençew bolsa syr baryny bilýän eken.

1924-nji ýylyň ýanwarynda Hywa Sowet Sosialistik Respublikasynyň köp etraplarynda anti_sowet gozgalaňlar tutaşypdyr. Gozgalaňçylaryň giýň goldawyndan peýdalan Jüneyit han Daşowzy, Pitnegi, Gürteni, Gazawady basyp alypdyr, Hywany we Täze_ürgenji gabapdyr. Hywa hanyň üstünlikleri bolşewikleriň arasyna aljyraňnylyk döredýär. Jüneyit hanyň nökerlerine garşy Ferganadan getirilen goşunlaryň toparlary, howlukmaçlyk bilen düzülen meýletin otroýdlar söweşe girdiler. Gozgalaňy ýatymaga Türküstanyň frontunyň beýleki söweşjeň bölümleri hem süryldi, olary howadan Türküstan frontunyň howa flotynyň iki aýratyn razwedka otroýdy goldaýardy.

Güýçler düýpgöter deň dälidi. Gozgalaňçylar graždanlyk urşunyň mekdebini geçen, W.I. Çapaýewiň egindeşleri Kutýakow, G.Markowiç, A.Luçnskiý ýaly professional harby serkerdeleri herekete girizen harby maşynynyň astynda galdylar. Sowetler, şeýlelikde, Gyzyň Goşunyň regubar bölümlerini tälim öwredilmedik, ýaramaz ýaraglar bilen ýaraglanan, harby düzgün nyzamy pes guramaçylykly, ýöne parahat ilatyň aglaba köpçüliginiň goldawyndan peýdalaman gozgalaňçylaryň garşysyna, berk temmi çäresini nälihi ulanmagyň mysalyny görkezdi, olaryň çykyşyny rehimsizlik bilen basyp ýatyrdy. Jüneyit han ýeňlişe sezewar boldy, öz otrýadlaryny saklamak üçin Garagumda gizlenmäge mejbur boldy. ol ýylyň güýzünde Jüneyit han ähli zada erki ýeten welaýat GPU-syna, eger-de, onuň we ýigitleriniň howpsuzlygyna kepil geçilse, özüniň hökümete boýun synmak meýliniň bardygy hakynda hat ýollady. Ol ygtyýarly wekillerini Aşgabada gepleşikler geçirmäge derrew iberdi. Onuň delegasiýasynyň teklpleri BK/b/P MK -nyň Orta Aziýa burosynyň ýörite mejlisinde seredilenden we oňlanylandan soň Sowetleriň 1925-nij ýylyň fewralynda bolup geçen birinji ähli_Türkmen gurultaýy Jüneyit hanyň we onuň esgerleriniň günäsini belli bir şertleri oňe sürmek bilen geçdi: hana az sanly ýigitler topary bilen

Orta guýuda ýaşamaga rugsat edildi, soňra olar Daşowuz oazisinde oturymly ýurda ýaşamaga geçmelidiler.

Türkmen hökümeti Jüneýit hana myň put bugdaý we onbaş put çay bermek bilen kömek etdi. Jüneýit han hyýanat etmedi, kömekden ýüz öwürmedi, ony Sowetleriň Türkmen daýhanlaryna ýetiren ryýatynyň öwezini dolmagy hökmünde kabul etdi. Ol öňküsi ýaly, öz atlylarynyň sanyny çäklendirmeyärdi, olary iltan salgyt edilip alynýan dänäniň, azygyň we ot-imiň hasabyna saklaýardy. Jüneýit han çöldäki kerwen ýollarynyň ugrundaky suwly guýulary ele almak bilen, geçen her bir kerwenden kesgitli paç almagy girizdi: olar alyp barýan harytlarynyň başdan bir bölegini hem-de mallarynyň her sürysiniň başdan birini berip geçmelidiler.

Jüneýit hanyň otrýadyna çekistler tarapyndan ornaşdyrylan söweşijiler /boewikler/jansyzlar onuň hökümete beren sözünde durmagy zerur hasaplamaýandygyny, özüni garaşsyz alyp barýandygyny, Garagumda we käbir oazislerde erkin hereket etmek hukugyny saklaýandygyny, özüne has golaý adamlaryň ýanynda bolşewistik hölkümet bilen ylalaşmaýandygyny, onuň bilen gepleşikleri mejburi suratda alyp barýandygyny, häzir açık göreşmäge güýjüniň azdygy üçin ony artdyrmak maksady bilen wagt utmagy yglan edendigini şugullaýardylar.

Jüneýit han häkimiýetleriň yzarlaýandygyna garamazdan, belli bir wagta çenli, Türkmenistanda ýerli ilatyň giň gatlaklarynyň diňe bir ýaşryň däl, eýsem aç-açan goldawyndan hem peýdalandy. GPU organlary ony halkyň arasyndaky daýanjyndan mahrum etmek üçin üç operativ topar döretmek bilen, giň gerimli operasiýalary geçirmäge girişdiler. Şol toparlara harbylar, çekistler bilen birlikde «hakyna tutulan maglumatçylar», has dogrusy, jansyzlar hem girýärdi, olar obama-oba aýlanyp, ideýa isleglerine görä basmçylaryň toparlaryna ýardam berýän ýaranlaryň sanawyny düzýärdiler. Adamlary şeýle usul bilen awlap, işanlary, ahunlary, tire-taýpa serdarlaryny, ýönekeý daýhanlary, çopanlary-jemi 130 adam tussag etdiler. TKP MK-nyň sekeretary ***H. Sähetmyradowyň baştutanlygyndaky Hökümet syýasy komissýasynyň karary bilen 48 adam suda berildi, 56 adam sudsuz we derňewsiz atyldy***, 25 adamy bolsa «ýöňkelýän günä tutaryklarynyň ýeterlik däldigi sebäpli boşatdylar. Häkimiýetiň jezalandyrmagyna garamazdan, halk Jüneýit hana ýakyndan kömek berýärdi. Garagumyň uzak ori meýdanlarynda, obalarda we şäherlerde, çarwa-çopanlaryň we daýhanlaryň arasynda hanyň adamlary köp bolupdyr, onuň çaparlary-razwedkaçylary Aşgabat, Tejen, Mary, Bäherden, Sarahs ýaly şäherlere we etrap merkezlerine aralaşypdyrlar, daýhanlaryň, şäherlileriň meýillerini gözegçilik etmek bilen bilipdirler, häkimiýetleriň planlaryny we niýetlerini osmakladyp/haýdan-haý bilmäge çalşypdyrlar, harby bölümlerini ondan-oňa gonup- göçmegine degişli maglumatlary ele salypdyrlar. Jüneýit hanyň ynamdar adamlarynyň arasynda diňe bir Türkmenler däl, eýsem, ors milletinden bolan anti_sowet meýilli adamlar hem bolupdyr. «Aragatnaşykçylar» hana Aşgabatdan, Daşowuzdan, Hywadan, gozgalaňçylaryň hereketine

duýgudaşlyk bildirýän adamlaryň esasan beýleki şäherlerinden we etraplaryndan maglumatlar getiripdirler.

Bu hereketiň köpçülikleýin goldanylandygyny Jüneýit hanyň otrýadlarynyň Gyzyly Goşunyň kawaleriýa/atly bölümleriniň zorlukly hüjümlerinden söweş edip, az sanly ýigitler bilen sypmagy başaryp, gumda ondan-oňa geçip ýörmeginiň faktlary şaýatlyk eýdär. Jüneýit han olaryň hüjümini saklap, *1926-njy ýylda söweşler edip, Türkmenähranyň giýňliklerinde ýaýylyp ýatan Eýran Ýomudystanyň çollerine çekilýär, şol ýerde hem serhediň iki tarapynda-da ýaşayan türkmenlerden adam güýjüni we ýarag kömegim alýar.*

KIM GÜNÄKÄR?

Jüneýit han daşary ýurt türkmenleriň goldawyndan hem peýdalanylýdyr. Onuň iberen wekilleri 1927-nji ýylyň güzüniň ortalarynda Owganstandan 200 sany, soňra-da 700 sany üç nilli tüpeňi we köp ok-därini alyp gelipdirler. Jansyzlaryň ugulaylykly habarlaryndan, serheti bozukylyryn ele dy' enleriniň görkezmelerinden çen tutsaň, GPU-nyň arşiwlerinde Jüneýit hanyň we onuň ynamdar adamlary iňlis razwedkasy bilen ýakyn aragatnaşyk saklapdyrlar diýen delilsiz tekrarlamalardan doly bolmaly, ýaraglary hem-de ok-därini iňlisler berenmiş.

Emma ol tekrarlamalary tassyklaýan ýekeje-de at, ýekeje-de agramly, ynanýryjy dokument ýa-da fakt getirilmeyär, diýseň şübheli çeşmelere ýa-da totalitarizmiň döwürleýin metbugatyna salgylanmalary bolsa hasaba alar ýaly däl, sebäi olar propagandistik zynjyrdan halas bolmandy. Käbir çap edilen materiallarda mysal hökmünde *Japar Burkazyň*/Horazyn/ ady getirilýär, ol rewolusiýadan soň iňlisleriň Maşatdaky konsulhanasynda /ANKO/ işläpdi. Dogrudanam, GPU-KGB-niň derňew materiallarynda onuň ady köp duş gelýär. Rewolusiýadan ozal ol patyşa ohrankasynyň agenti hökmünde belli bolupdyr, soňra bolsa, tussag edilenleriň görkezmesine görä, ol iňlislere gulluk etmäge geçemmiş. Soraglaryň protokoharyny ünsli okap çyksaň, sorag astynda bolanlaryň hiç biriniň-de J. Burkazy öz gözleri bilen görmändiklerine, görkezmeleri eşitmiş gürrüňleri arkaly berendiklerine göz ýetirýärsiň.

Gytaklaýyn materiallardan çen tutsaň, *Japar* iňlis agentiligine garanyňdan, GPU-nyň gizli işgäri, jansyzy bolan ýaly, belki-de, ol iki hojaýynyň guly bolandyr? 1929-njy ýylyň iýunynda «ANKO-nyň /iňlis konsulhanasynyň/ peýdasyna içalylyk etmekde, kontrrewolusiýon işde» aýyplanyp tussag edilenleriň arasynda Japar Burkazyň üç ogly bardy. Soňra atawa höküm edilen *Annageldiniň* jegasyny on ýyl konslagerde oturmaga çalyşdylar, Japaryň beýleki iki ogly Anna_ahmedi we Anna_sapary bolsa «günäleri subut bolmady» diýip, boşadyp goýberdiler. ol bir wagtyň özünde olaryň «galp ýaranlarynyň» ählisiniň iň ýokary çäre-atuwa höküm etdiler.

Bu «iş» boýunça jemi 44 adam atylypdyr. Ol dowürlerde GPU öz torlaryndan diňe jansyz ýa-da prowokator bolup hyzmat etmäge razylyk berenleri, namartlanlary boşadýardy. Bu ýerde

gürrüň bolsa iňlis okkupasyýion goşunlary bilen daşary ýurda giden «baýry ors hem-de iňlis içalysyniň» ogullary barada barýardy ahyryn. GPU-nyň **Burkazy** Eýrandan «ogurlap almaga» ýeke gezegem synansyk etmändigini näme bilen düşündirip bolar? Ýogsa, olarda bu ugurdan hem ýeterlik tejribe bardy: emigrasiýa giden **Orazmomet Wepaýewi** aldaw ýoly bilen tutup getirip, jzalandyrypdyrlar, ol «zandyýaman iňlis içalysy **Japar Burkaz** ýaly» sowet gurluşy üçin howply adamam däl. Ýa-da çekistleriň Jüneýit hany ele saljak bolup eden pyrryldaklary hem Burkazly meselede bowruňi diňledýär.

Sowet adamlarynyň işleriniň köpüsiniň içinden Orta Aziýadaky basmaçylyk hereketine, esasan, birtan imperializmi tarapyndan meçew berlendigi hem-de iňlis gulluklary tarapyndan öjükdirlendigi hakyndaky pikir eriş-argaç bolup geçýär. Şeýle tekrarlama dürli öwüşginlerde köp monografiýalarda, çeper eserlerde, kinofilmlerde göze ilýär. Orta Aziýada reyolusiýa we graždanlyk temasyňa ol ýa-da beýleki derejede degip geçen, şonda «iňlis temasynda» göz ýummadyk Türkmen alymlarynyň, ýazylarynyň atlarynyň uzyn sanawyny getirip bolar, **su setirleriň awtory hem olaryň arasyndadyr**. Ýöne totalitar döwletm sosial sargydyňy ýerine ýetrip, synpy taglymatdan gelip çykýan matlaply kadalarynyň tabynlygynda bolmaklary olaryň günäsi däl-de, eýsem betbagtlygydyr. «Basmaçylyk: döremegi, mazmuny, synmagy» atly kollektiw işiň ýokary hünärliligi awtorlarynyň ýalňyşmagyna Aşgabatda 1977-nji ýylda neşir edilen «Parahatçylykly zähmetiň goragynda. Türkmenistanyň döwlet howpsuzlygy organlarynyň taryhyndan» diýen ýüýleý ýygındysy düýpli täsir edendir. Bu ýygındyň köp sahypalaryny KGB-niň işgärleri Türkmenistanyň çekistleriniň toslap tapan **«Türkmen azatlygy»** boýunça tussag edilen adamlaryň görkezmelerine esaslanyp ýazypdylar. Repressia sezewar edilenleriň köpüsi oz janyndan gorkup ýa-da olara moral hem-de fiziki taýdan basyş eden sülçileriň ugruna gidip, «basmaçylaryň baştutanlary bilen Maşatdaky ANKO-nyň aragatnanygynyň bardygyny tosladylar, ol hamala, hereketi ýarag, pul, gyzyly bilen üpjin edenmiş, üstesine-de Türkmenistandaky ýaşryn işleýän anti_sowet guramanyň içalylyk-ýykgyncylykly işini gönükdirýärmiş. Elbetde, munuň özi GPU-çylayň elini boşadýardy, gozgalaňçylar hereketini rehimsiz basyp ýatyrmak ugrunda Sowetleriň we bolşewikler partiýasynyň alyp baran syýasatyny aklaýardy. «Deňizleriň eýesi», şeýle hem Hindistan ýaly deňizýaka koloniýalary bolan Beýik Britaniýa, Orta Aziýa hiç hili gyzyklanma bildirmändir diýip, elbetde, inkär edip bolmaz. Ýöne bu gyzyklanmanyň asyryň soňky çärýeginiň başlarynda mese-mälim gowşaşypdyr. Belki, şonda Angliýa Türküstana içgin aralaşan Orsyetiň bu ýaglyja lukmany hiç kime bermejekdigine göz ýetirendir? Emma Orsyetde rewolusiýanyň turmagy, graždanlyk urşunyň tutaşmagy, **Antantanyň** çozup girmegi Beýik Britaniýanyň oňki işdälerini açan bolsa gerek? Analiz etmäge ökde, sowukganly iňlisler, tapdan düşen Tezrizmiň ýerine ekstremistik bolşewizmiň gelyändigini görendirler, ol hem edil özünden ozalky hökümet ýaly, patyşa Orsyetiniň gyrak-çetlerindäki oňki koloniýal ülkeleri hiç kime bererli däl, onsoň iňlisler

bu golaý wagtlarda Orta Aziýa hojaýyn bolmak baradaky badyhowa arzuwlaryny ýene-de jaýlamaly boldular. Paýhasly, tebigi aýawlylyk adam we maddy resurslary çar ýana dereksiz dargatmaga ýol bermedi. Angliýa «öz» akýagyzlarynyň eli bilen soweşmek islemän, Türkmenistana, Arerbaýjana, esasan, garaýagyzlardan düzlen batalbonlary iberdi ahbetin.

«İňlisleriň dostlary bolmaýar-da, bähbitleri bobýar diýleni, megerem dogrudyr. Olaryň öz ownuk bähbitlerini-de nazardan salmaýandyklaryna Buhara emiriniň we iňlis korolynyň özara aragatnaşyklary güwä geçýär, korol belli bir wagta çenli emir bilen «dostlukly» gatnaşyk saklapdy. **Emir Alym han** 1920-nji ýylyň güýzünde paýtagty we onuň eteklerindäki begligini elden giderip, öz esgerleri bilen Gündogar Buhara gaçypdy. Emiriň güýçleri-regulýar goşunlary hem-de meýletinçiler özlerini dürsäp, Gyzyl goşuny bölümlerini şäherlerden we ilatly punktlardan gysyp çykardylar, Duşenbäni we bütin Gündogar Buharany öz ellerine aldylar. Ine, şu ýerdenem Alym han ýurdy tutuşlygna gaýtaryp almak umydy bilen, Owganystana we Persiýa ýarag kömegini bermek baradaky haýyş bilen ýüzlendi. Alym han Kaşgardaky iňlis konsulynyň üsti bilen Britan koroly Georg 5-den: Siziň Aly_Hezretlerňiz, bu kyn pursatda wagtylyk hem-de mähribanlyk edip, maňa dostlukly goldaw hökmünde döwlet bergisiniň hasabyna 100.000 funt sterlingi, 20 müň tüpeňi, 30 topy ok-däri bilen we 10 aeroplany zerur enjanýary bilen iýberjekdigiňize ynamaryn» diýip, towakga edýär. Alym han jogap almandyr, onsoň öz güýjüne daýanyp, ýarag satyn almak üçin salgytlary ýokary galdyrypdyr. Görşünüz ýaly, iňlis hökümeti entek ýagdaý elinde saklaýan, gyzyllaryň üstünden ýenişler gazanýan emire kömek etmändir, ol wagtlar bolsa, bolşewikleriň häkimiýet başynda galyp biljekleri-de gumanady, olaryň hökümeti diňe bir gündogar Buharada däl /bu ýer tutuşlygna emiriň elindedi/, eýsem, Günbatar Buharada hem yrgady. Onsoň İňlis hökümetini 20-nji ýyllarda kömek etmän, /20-nji ýylda iňlis hökümeti, ýek ýigremän ganymy, bolşewikeler hökümeti bilen diplomatik aragatnaşyk açmaga mejbur edlipdi.Red./ 30-niy ýyllarda ýylba-ýyldan pugtalanýan Sowet hökümetiniň ýeňjekdigine ynanmaýan adamy tapmagyň kyn wagtynda birdenkä bölek-bücek, pytraňny basmaçy otrýadlaryna we toparlaryna ýardam berip başlamagy baryp_ýatan paýhassyzlyk bolmazdymy näme? /ýok bolmaz, sebäbi Stalin «Ähli ýurtlaryň proletarlary birleşiş» diýip, rewolusiýa ýolbaşçylyk eden adamlary bir uçdan gyryp başlady. Başga bir ideologiýalaryň edýän tamalary başa barmady, ondan soň ýörite Hitleri ýaraglandyrmak galdy, emma eýýam giçdi. Red/ .

Sowet taryh ylmy taryhy häkimiýeti elinde saklaýanlaryň göwnünden turmak üçin ýaranjaňlyk edip ýülmäp ýazçardy. Taryhçylaryň tassyklamagyna görä Jüneýit han, hamala daşary ýurtly ýörite gulluklaýň buýrugyny alyp, Sowet häkimiýetine garşy pitne turzanmyş. Döwlet howpsuzlygy organlarynyň gizlin çeşmeleri bolsa, tersine, Jüneýit hanyň sowetlere Gyzyl Goşun bölümleriniň hüjümlerine gaýtawul hökmünde girendigini tassyklaýar.

Sowet hökümeti Orta Aziýa harby okrugynyň Rewolusiýon harby Sowetine Jüneýit hanyň otrýadlaryny ýok etmek barada buýruk beripdi. Şol ýylyň oktoýabrynyň ahyryndan başlap, Jüneýit hanyň otradlaryny, gozgalaňçylaryň Garagumdaky düşelgelerini samolýotlardan bombalaýarlar, üsti artilleriýa dwizionlary bilen ýetirilen kawaleriýa polklary olaryň söbügine düşýär. Gozgalaňçylara garşy hakyky uruş alnyp barylýardy.

A.I. Zewelýew we beýlekiler öz eserlerinde Jüneýit hany derbi-dagyn etmäge gatnaşan atly eskadronlarynyň birine geljekki general, Beýik Watançylyk urşunyň görnükli serkerdesi A. A. Luçinskiniň komandirlik edendigini buýsanç bilen ýazýarlar. Garagumda gozgalaňçylaryň kellesini kesmek bilen gazanan «tejribesiniň» geçen uruşda tapawutlanmaga nähili derejede ýardam edendigini bilemok wehi, ýöne kellekeserligi üçin alan Gyzyly Baýak ordenini onuň serkerdelik şöhratyny ýokary gňteren dälendir.

Jüneýit hanyň otrýadlary dokuz aýdan gowrak wagtlap bir ýeňip, bir ýeňlip Gyzyly Goşunyň regular bölümleriniň, onuň awiýasiýasynyň we çekistleriň köp_sanly otrýadlarynyň we toparlarynyň agdyklyk ediji güýçlerine garşy partizaçylyk soweşlerini alyp bardylar. 1928-nji ýylyň iýun aýynyň ahyrynda Jüneýit hanyň uly bolmadyk otrýady bilen Sumbar hem-de Etrek derýalarynyň çatyşýan jülgesindäki **Çat** serhet zastawasynyň golaýyndaky **Igdir_olum** geçelgesinden Eýran (Türkmensähra/ AG) tarapa geçip gitdi. Eýranyň häkimiýetleri ýerli Türkmenleriň Jüneýit hanyň göreldesine eýgermeginden ätiýaç edip, ony ýaragsyzlandyrmak bolýarlar, ýöne başarmandyrlar. Jüneýit hany onlarça atlylary we telim düýeli kerweni bilen Owganystana geçdi. Garaşylyşy ýaly, onuň yzyna birnäçe mün ýomut-türkmen maşgalasy düşüp gitdi, olar ony öz tire-taýpalarynyň hany, daýhanlaryň goragyna çykan hakyky hany hasaplamaklaryny dowam etdirýärdiler.

Owganystanda Jüneýit hany Eýrandakydan başgaça garadylar. Ýogsam bu ýurtda türkmeniň sany azdy. Hyradyň şol wagtky general gubernatory **Abdulrahym** Hyratyň gynbatarynda 25km aralykda ýerleşýän **Keftarhan** obasynda mekan tutmaga rugsat beripdi. Sowet hökümeti Jüneýit hany howandarlyk eden owgan häkimiýetlerine aýgtyly protest bildiripdi, onuň güýçlerini Owganystanyň has jümmsine çekmegi talap edipdi, diýmek, hanyň güýçleri ep-esli bolup, olar sowet hökümetini howsala düşüripdir. Owgan hökümeti Sowetleriň basyşy esasynda öz general-gubernatoryndan hut olaryň bildirýän talaplaryny ýerine ýetirmegini sorapdyr, Jüneýit hanyň özünü bolsa Kabula ýollamagyny sargapdyr. Ýöne Abdulrahym dury paýhasly adam bolansoň, öz başlyklarynyň hiç bir görkezmesini-de ýerine ýetirmändir, owgan daşary işler ministrigine: «Jüneýit hanyň kanunyň hiç hili bozulmalaryna ýol bermedi» diýip, telegraf arkaly jogap beripdir. Garagumdaky göreş bolsa köşeşmändir. Gozgalaňçylar hökümet goşunlaryna garşylyk görkezmeclerini dowam etdiripdirler. Sowet häkimiýeti adam güýjünde, ýaragda, tehnikada, diňe bir basmaçylaryň düşelgelerini däl, eýsem gozgalaňçylary goldaýan maldarlaryň

goşlaryny-da bombolaýan awiýasiýasynyň agdyklyk etmegine garamazdan, uzak wagtlap gozgalaňçylar hereketini basyp ýatyryp bilmedi.

1929-njy ýylyň iýun aýynyň ortasynda serhediň aňrsyndan gelen we ýurduň içindäki gozgalaňçylar toparlary, otrýadlary janly hereketleri ýaýbaňlandyryp ugradylar. Şol ýylyň 15-nji iýunynda Jüneýit hanyň ogly **Eşsi** hanyň ýolbaşçylygynda 700 ýigit Türkmenistanyň serhetinden geçip, **Ak_rabat** serhet zastawasynyň üstüne hüjüm etdiler, ýöne söweşde köp ýitgilere sezewar bolup, daşary ýurda gitdiler.

Belki-de, munuň özi söwşmek arkaly razwedka geçirmekdi, çünki, Eşsi han soňra-da serhetden binäçe gezek geçip, Türkmenistanyň territoriýasyna çuň aralaşdy, tire-taýpa serdarlary, iri baýlar, ruhanylar bilen duşuşdy. Onuň 1931-nji ýylyň maýynda Horezm ýaýlasyny, Garagumyň demirgazygyna, Daşhowuz okrugynyň etraplaryna gelip-gitmegi has ähmiýetlidir. Ol bu ýerde öz kakasynyň/dädesiniň tabşyrmagy bilen, iri kurbasy **Ahmet bek** bilen duşuşdy, ony Jüneýit hanyň ygtyýary bilen han diýip yglan etdi.

Bu sapa Eşsiniň soňky gelip- gidişi bolmaly. Ol şonda Watandan ýüzden gowrak düýeden ybarat kerwni, sekiz sany arassa tohumly Türkmen atlaryny, her biri dört kilogram bolan 45 kümüş tokgasyny, iki halta kümüş şaýlary we pullary, köp mata- marlagy, halyny hem-de ýüze golaý dürli kysymly we sistemaly tüpeňi alyp geldi.

Çekistler Jüneýit hany Owganystanda-da öz gününe goýmadylar, ony serhetden yzyna geçmäge, Türkmenistana dolanmaga itrejek bolup, çyr-çytyr ýapyşdylar, olaryň maksady ýurda öwrülen badyna ony tutup, gozgalaňçylar hereketiniň görnükli liderinden belli-külli dynmak isleýärdiler. 1932-nji ýylyň ýanwarynda GPU Owganystana ozal Jüneýit hanyň egindeşi we ynamdar adamy bolan birni hakyna tutma agent edip iberýär. Oňa Jüneýit hanyň we onuň golaýyndaky adamlaryň niýet-maksatlaryny bilmek bilen hem kanagatlanman olary Türkmenistanda hökümete garşy çykyşlaryň bişişýändigine, olaryň hereket edýän anti_sowet gozgalaňçylar guramasy tarapyndan taýýarlanandygyna, guramanyň hökümetiň ähli şahalarynda, şol sanda milisiýalarda-da, sowhozlarda-da, edaralarda-da öz adamlarynyň bardygyny, ykrar edilen serdaryň ilkinji çagyryşy boýunça Sowetlere garşy çykyş etmäge taýýardyklaryny ynanandyrmagy-da tabşyrdylar.

Hamala, häzir gozgalaň götermek isleýänlere tire-taýpa serdarlary we ruhanylar ýolbaşçylyk etýärmiş, ýöne olara diňe Jüneýit han ýaly has at-abraýly şahsyýetiň baştutanlyk etmegi gerekmiş, onuň üçü-de ony öz gözleri bilen göresleri gelyärmiş, göýe, ol Türkmenistana gaýdyp gelip, bu mukaddes işe ýolbaşçylyk etsin.

Bu prowokasiýon pyrryldagyň awtorlary Jüneýit han özleriniň toslan «rowaýatyna» ynanyp, duran ýerinden Türkmenistana eňer öýdüp umyt edendirler. Ýöne han hileli çeňňege

düşmändir, ýa ol oz ozalky pikirdeşine ynanmandyr ýa-da ýaşynyň soňunda ata çykyp, ýaraga ýapyşmak islemändir, bu oňa ýeňilem düşmezdi.

GPU-nyň ýüzüne gozgalaňçylar hereketiniň emissarynyň/ilçi perdesini geçip giden agenti Owganystandan gaýdyp gelenden soň Jüneýit hanyň jogabyny aýdyp beripdir: *«Sunça islesem-de, men gozgalarnylara ýaragly kömek edip bilmerin. Özüm-ä garradym, öýden çykman otyryn. Oglum/Eşşi han göz önünde tutubar—R. E. / bolsa söwda bilen mergullanýar. Meniň özüm bu ýerde hiç hili häkimlige eýe däl, başga döwletleriň işine goşulmak islämok. Men bir elgarama adam, bu eýriň häkimiýetleriniň erkine boýun synýan. Bu işe /gürrüň Jüneýit hanyň Türkmenistana baryp, çekistleriň toslan hereketine ýolbaşçylyk etmegi hakynda barýan bolsa gerek- R. E./ ýapyşmaga mende güýç-kuwat, mümkinçilik ýok, bu işe men baş urman...»*

Jüneýit hanyň we oglunyň öz gün-güzeranlaryna ulaşmaklary bilen Türkmenistanda gozgalaňçylar hereketi togtamady. Ol täze güýç bilen tutaşdy. Onuň hatarlaryna totalitar režim bilen mäşi bişmedik täze göreşijiler gelýärdi, ol režim bolsa deýýusçylykly hilegärlik bilen başgaça pikirlenmäiň köklerin köwýärdi, oppozisýany basyp ýatyryýardy, oňa Sowet häkimiýetine garşy söweş yglan etmek üçin guramaçylykly işleri alyp barmaga mümkinçilik bermeýärdi.

Rus/kiril hatyndan latyna geçirip hödürlän:

Arne Goli, Taryh ylymlaryň kandidaty.

Maý. 2015